

האל הפועל בהיסטוריה

בני ישראל נמצאו בדיוטה התחתונה, ומתחת לזה. הם היו עבדים. גזרה יצאה מלפני המלך להרוג את כל הבן היילוד להם. משה נשלח לשחררם, אבל ניסיונו הראשון נגמר דווקא בהחמרת המצב. מכסת ייצור הלבנים שלהם לא השתנתה, אך מעתה היה עליהם לקושש את הקש בעצמם. תחילה האמינו למשה כשעשה לעיניהם את האותות שה' הורה לו לעשות ואמר להם שה' עומד להצילם. אבל אז העזו פניהם כלפי משה ואהרן: "יֵרָא ה' עֲלֵיכֶם וַיִּשְׁפֹּט אֲשֶׁר הִבְאַשְׁתֶּם אֶת רִיחֵנוּ בְּעֵינֵי פְרַעֲהַ וּבְעֵינֵי עַבְדֵי לַתְּת חֶרֶב בְּיָדְכֶם לְהַרְגֵנוּ" (שמות ה, כא). משה, שמההתחלה היסס ליטול על עצמו את המשימה, פנה אל ה' בכאב ובהתרסה: "אֶדְנִי, לָמָּה הִרְעַתָּה לָעַם הַזֶּה? לָמָּה זֶה שְׁלַחְתָּנִי? וּמָאֵז בָּאתִי אֶל פְּרַעֲהַ לְדַבֵּר בְּשִׁמְךָ הִרַע לָעַם הַזֶּה וְהֵצֵל לֹא הֵצַלְתָּ אֶת עַמְּךָ" (ה, כב-כג).

ה' לא שכח את עמו. הדברים לא קרו במקרה עיוור. בפסוקים אלה שבסוף פרשת שמות התורה מכינה את הקרקע לאחת האמירות המונומנטליות שלה: דעו לכם שבאפלת לילו עומד עם ישראל לקראת מפגשו הכביר עם אלוהים. התקווה נולדת בעומק עומקיה של תהום היאוש. אין הדבר הזה טבעי בשום אופן, ודאי לא בלתי-נמנע. אין היגיון ריאלי בתקווה כזאת. להיסטוריה אין שום חוק הקובע כי משעבוד יוצאים לגאולה. כל רצף המאורעות עד כאן היה מבוא לרגע המכונן ביותר בתולדות

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

ישראל: התערבותו של אלוהים בהיסטוריה. הכוח העליון פועל למען התחתון שבחסרי הכוח. לא, כמקובל בכל יתר התרבויות הקדומות, כדי לקבע את ההיררכיה החברתית, אלא כדי להפוך אותה על קודקודה.

ה' אומר למשה, "אֲנִי ה'". והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים, והצאתי אתכם מעבדתם, וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדלים, וְלִקַּחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעַם, וְהֵייתִי לָכֶם לֵאלֹהִים" (ו, ו-ז). הנאום הקצר שפסוקים אלה כלולים בו בנוי לתלפיות וגדוש עניין, אך אנו, בעקבות דורות של מפרשים, נתמקד בדברי ה' למשה בתחילתו: "אֲנִי ה'". נֵאֲרָא אֶל אַבְרָהָם, אֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב בְּאֵל־שָׁדַי, וְשָׁמִי ה' לֹא נִודַעְתִּי לָהֶם" (ו, ב-ג). ה' מצביע על הבדל יסודי בין התגלותו לאבות לבין ההתגלות שבני ישראל עתידים לחוות. דבר-מה חדש, חסר-תקדים, עמד לקרות. מהו?

ההבדל מוצג כהבדל בין השמות שה' נודע בהן. הפסוק מבחין בין "אל שדי" לבין שם ה' המפורש, זה שמתוך קדושתו אנו נוהגים לומר במקומו פשוט "השם". כפי שציננו כבר המפרשים הקלאסיים, יש לקרוא את הפסוק הזה בקפידה רבה. הוא איננו אומר שהאבות "לא ידעו" את שם ה'. הוא גם אינו אומר שה' לא גילה להם את שמו. שם ה' מופיע בספר בראשית 165 פעם. ה' עצמו אומר "אני ה'" לאברהם וליעקב ((בראשית טו, ז; כח, יג). רש"י מסביר שהכוונה לא לשם עצמו אלא למידות שהוא מציין: "לא הודעתי" אין כתיב כאן, אלא 'לא נודעתי': לא ניכרתי להם במידת אמיתית שלי, שעליה נקרא שמי ה'".

על פי מדרש חז"ל, השמות השונים של הקב"ה מציינים דרכים שונות שלו להתייחס לברואיו: "כשאני דן את הבריות אני נקרא אל-הים, וכשאני עושה מלחמה ברשעים אני נקרא צבאות,

וכשאני תולה על חטאיו של אדם אני נקרא אֵל שדי, וכשאני מרחם על עולמי אני נקרא ה'".¹ ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי,² והרמב"ן בפירושו לפסוק שלנו בתורה, אומרים ששם ה' מציין עשיית ניסים גלויים, ואילו שם אֵל שדי עניינו ניסים נסתרים, כלומר פעולה על פי דרך הטבע.

אולם האבחנה של רש"י פשוטה ואלגנטית מכל אלו. נמשך לצטטו במקום שהפסקנו: "שמי ה' – נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתים ולא קיימתים". ה' הבטיח דברים לאבות ולא קיים. הוא הבטיח להם זרע רב כחול הים. הוא הבטיח להם את ירושת הארץ. הבטחות אלו לא התגשמו בימיהם. להפך: בסיום ספר בראשית, משפחת האבות מנתה רק שבעים נפש – היורדים לגלות מצרים. אך הנה עתה מתגלה המידה ששם ה' המפורש מייצג: הוא עומד לקיים את הבטחתו.

כבר בפרק הראשון בספר שמות אנו שומעים לראשונה את הביטוי "עַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות א, ט). מעתה ישראל אינו משפחה כי אם עם. בסנה שמע משה מה' שהוא עתיד להוביל את העם "אֵל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה, אֶל אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ" (ג, ח). שם ה' מציין אפוא את האל הפועל בהיסטוריה לקיום הבטחותיו.

זהו חידוש מרעיש – לא רק ביחס לבני ישראל, אלא לאנושות כולה. עד אז, אלוהים (או האלים) נודעו באמצעות הטבע. בעיני בני הזמן האל נמצא בשמש, בכוכבים, בגשם, בסערה, בפוריות השדות ובמחזור העונות. כאשר היו בצורת ורעב, האלים, מסתבר, כעסו. כשהיה יכול בשפע, האלים היטו חסד. האלים היו האנשה של הטבע. אף פעם עד אז לא התערב אל בהיסטוריה כדי לפדות עם מעבדות ולהוליכו אל החופש. זו הייתה מהפכה פוליטית ורוחנית כאחד.

בעיני רוב בני האדם לאורך הדורות, להיסטוריה אין משמעות. אנחנו חיים, אנחנו מתים, והנה היינו כלא היינו. היקום אינו מגלה שום עניין בקיומנו. כך היה בימי קדם, כשאנשים האמינו בקיומם של אלים, ועל אחת כמה וכמה כך הוא הדבר כיום בעיני הניאודרוויניסטים שהחיים הם בעיניהם לא יותר מ"מקרה וכרח", כלשונו של ז'ק מונו, או "שען עיוור", כביטוי של ריצ'רד דוקינס.³ הזמן נראה כמחסלן של כל המשמעויות. דבר אינו נמשך לנצח. דבר אינו נשאר.⁴

לא כך ראו זאת בישראל הקדומה. "נביאי ישראל היו הראשונים שראו ערך בהיסטוריה", כתב חוקר הדתות הדגול מירצ'ה אליאדה. "אצלם אנו מוצאים לראשונה אישור והתקבלות גוברת לרעיון שלמאורעות ההיסטוריים יש ערך בפני עצמם, כאשר הם נקבעים ברצון האל... העובדות ההיסטוריות מתפרשות כך כמצבים של האדם ביחס לאלוהים, ובזאת מוקנה להן ערך דתי שלא הוקנה להן מעולם עד אז. נכון אם כן לומר שהעברים היו הראשונים לגלות את משמעות ההיסטוריה כהתגלות של אלוהים".⁵ היהדות היא המבט הראשון של האנושות אל ההיסטוריה כיותר מסתם רצף התרחשויות; כדרמה של גאולה, לא פחות מכך, שגורל האומה משקף בה את מידת נאמנותה לבריתה עם אלוהים.

קשה לנו לדמיין את גודל המפנה הזה בחשיבה האנושית, ממש כשם שקשה לדמיין איך הרגישו הבריות לנוכח תגליתו המטלטלת של קופרניקוס שהארץ סובבת את השמש. עד אז האמינו הכול שהארץ לעולם עומדת, שהיא הנקודה היציבה היחידה ביקום המסתובב כולו; עתה הזדעזעה תמונת עולמם באורח מבעית ומאיים. כך, כנראה, היה גם במהפכה המקראית בתפיסת הזמן. הקדמונים האמינו ששום דבר אינו משתנה באמת.

הזמן היה, כמאמר אפלטון, לא יותר מ"צֶלֶם נע של הנצח"⁶. זו הייתה ודאות שהרעיפה על הבריות נחמה. הימים אולי רעים, אבל כל הדברים ישוכו לתיקונם ויהיו כשהיו. והנה התגלתה להם ההיסטוריה כזירת שינוי. זו תגלית מזעזעת, כי פירושה הוא שמה שקרה פעם אחת אולי לא יקרה שוב לעולם. שאנחנו נתונים במסע ואין לדעת אם נשוב אי פעם למקום שיצאנו ממנו. לכך התכוון מילן קונדרה כשטבע בכותרת הרומן שלו את הביטוי "הקלות הבלתי-נסבלת של הקיום"⁷. רק אמונה מעמיקה, אמונה מסוג חדש שתתנתק לחלוטין מן החשיבה המיתית, יכלה לנסוך בבריות את האומץ הנחוץ ליציאה למסע אל הלא נודע.

זו משמעותו של שם ה': האל המתערב בהיסטוריה. כפי שהזכירנו ר' יהודה הלוי, עשרת הדיברות מתחילים לא בהכרזה כגון 'אנכי ה' אלוהיך אשר ברא את השמיים ואת הארץ', אלא בהכרזה "אנכי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, מִבֵּית עַבְדִּים" (שמות כ, ב). "אלוהים" הוא הקב"ה כפי שאנו פוגשים אותו בטבע ובבריאה, ואילו ה' הוא הקב"ה בפן שלו המתגלה בהיסטוריה, בשחרור בני ישראל מהעבדות וממצרים.

מרגש בעיני לגלות שזו הייתה גם מסקנתם של מתבוננים לא־יהודים רבים. הנה למשל התרשמותו של ההוגה הרוסי ניקולאי ברדיאייב:

בצעירותי ניסיתי לאמת את הפרשנות המטריאליסטית להיסטוריה על ידי הצמדתה לקורותיהם של עמים. אני זוכר כיצד קרסה פרשנות זו במקרה של היהודים, שגורלם נראה בלתי מתקבל על הדעת מנקודת מבט מטריאליסטית... הישרדותם היא תופעה מסתורית

ומופלאה המלמדת שחייו של העם הזה נשלטים בידי נטייה מיוחדת שנקבעה מראש, המתגברת על תהליכי ההסתגלות שמציעה הפרשנות המטריאליסטית של ההיסטוריה. הישרדותם של היהודים, חסינותם מפני חורבנות, עמידותם בתנאים יוצאי דופן, התפקיד הגורלי שמילאו בהיסטוריה: כל אלה מצביעים על היסודות המיוחדים והמסתוריים שקורות ימיו של העם הזה מושתתות עליהם.⁸

זהו, אומר אלוהים למשה, החידוש שעתידי להיות בהתגלותו לבני ישראל: הוא ייודע להם בשמו ה', כלומר כאל המתערב בזירת הזמן, "לְמַעַן סִפֵּר שְׁמִי בְּכָל הָאָרֶץ" (שמות ט, טז). תסריט ההיסטוריה יישא את חותם יד ה', לא יד אדם. כל זה מתחיל במילים שבפרשתנו, "לִכֵּן אָמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל: אֲנִי ה', וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלַת מִצְרַיִם".

- 1 שמות רבה ג, ו.
- 2 הכוזרי ב, ב.
- 3 Jacques Monod, *Chance and Necessity*, New York: Vintage, 1972; ריצ'רד דוקינס, *השען העיוור*, מאנגלית: עמנואל לוטם, תל-אביב: דביר, תשנ"ג.
- 4 גם במקרא אפשר למצוא זכר לתחושה זו – במגילת קהלת: "כִּי מִקְרָה כְּנִי הָאָרֶם וּמִקְרָה הַבְּהֵמָה וּמִקְרָה אֶחָד לָהֶם, כְּמוֹת זֶה כֵּן מוֹת זֶה, וְרוּחַ אֶחָד לְכֹל, וּמוֹתֵר הָאָרֶם מִן הַבְּהֵמָה אֵין כִּי הַכֹּל הֶבֶל" (ג, יט).
- 5 Mircea Eliade, *Cosmos and History*, New York: Harper & Row, 1959, 104.
- 6 בדילוג "טימיאוס"; כתבי אפלטון, ג, מיוונית: יוסף ג' ליבס, ירושלים: שוקן, 1999, עמ' 539.
- 7 מילן קונדרה, *הקלות הבלתי-נסבלת של הקיום*, מצ'כית: רות בונדי, תל-אביב: זמורה ביתן, תשמ"ה.
- 8 Nicolay Berdyayev, *The Meaning of History*, Transaction Publishers, 2005, 86.